

УДК 81.373.4.

Шакирова М.Р.

Жалал-Абад мамлекеттик университети

**ТАБУ ЖАНА ЭВФЕМИЗМДЕРДИН КООМДУН ӨНҮГҮШҮНӨ
ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ**

Бул макалада табу жана эвфемизмдердин коомдун өнүгүүсүнө тийгизген таасири жөнүндө сөз болду жана далил катары бир топ мисалдар келтирилди. Табу жана эвфемизмдердин табияты, окшоштугу жана айырмачылыгы боюнча айтылган тилчи-окумуштуулардын ою белгиленди. Бүгүнкү күндө көп сөздөрдүн табуланбай, айрым сөздөрдүн эвфемизмделбей айтылган учурларына токтолуп, алардын себептерин көрсөтүүгө аракет жасалды.

Табу жана эвфемизм сөздөрү коомдун өнүгүүсүнө белгилүү деңгээлде өз таасирин тийгизип келген. Мындай көрүнүш бүгүнкү күнгө чейин уланып келүүдө. Тилдеги кээ бир сөздөрдү өз аты менен атабай жымсалдап, башка сөз менен атоо табу же тергеме сөздөр болору белгилүү. Ар бир улуттун, элдин дүйнөгө, тигил же бул көрүнүшкө, түшүнүккө, нерсеге жана башкаларга болгон көз карашына, мамилесине, салтына, үрп-адатына, диний түшүнүктөрүнө жараша табу ар кандай түшүнүктө болот.

Тилчи-окумуштуу К.Сапарбаевдин топтогон материалдарына таяна турган болсок, Джакартадан 150 чакырым аралыктагы Батыш Ява тоолорунда Индонезиянын буйдус уруусу жашайт. Ал уруунун закону боюнча башка адамдарды өздөрүнүн жашаган чөйрөсүнө жолотпойт. Ошондой эле өздөрү да бир суткага болсо да, айылынан башка жакка кетүүгө акысы жок. Алар бийик түркүктөрдүн үстүнө салынган бамбуктан жасалган үйлөрдө жашашат жана көп сандаган табуларга, катуу закондорго баш ийишет. Ал урууда азыркы кездеги жабылыктардын колдонулушуна табу эң башкы тоскоолдук болуп саналат. Мисалы, аларда *матрац, тарелка, стакан, керосин, электр* жарыгын колдонууга жана аларды атоого тыюу салынган. Уруунун тартибинде төрт буттуу жаныбарларды өстүрүүгө, тааныш эмес дарактарды жана кандайдыр бир өсүмдүктөрдү отургузууга же айдоого, кенен жолдорду курууга, куурулган тамактарды жегенге уруксат кылынбайт. Ушул күнгө чейин жазууну билишпейт.

Профессор Р.А.Будагов кафрларда аял өзүнүн күйөөсүнүн атын толук айтууга гана эмес, анын жана туугандарынын ысымын белгилеген сөздүн бир эле мууну башка сөздөрдүн тутумунда кезиксе, аны айтууга да катуу тыюу салынып, аял аларды тергөө үчүн өзгөчө сөздөрдү ойлоп табууга аргасыз болгондугун белгилейт.

Туземдик элдерде адамдарды *ат, тоок, короз, жол, ягуар* жана башка ушул сыяктуу конкреттүү заттардын, жаныбарлардын аттары менен аташат. Эгерде *ат* же *короз* деген ат менен аталган адам өлө турган болсо, анда анын атына байланышкан ошол сөздү айтууга катуу тыюу салынган. Ал эми *ат* же *корозду* тергеп, башкача атоо үчүн ага карата жаңы атты, жаңы сөздү ойлоп табуу талап кылынган. Натыйжада, табунун ушул түрүнүн эсебинен көптөгөн тузем тилдеринин сөздүгү тынымсыз жаңыланып турат. Ушул сыяктуу көптөгөн фактыларга иликтөө жүргүзүү менен, окумуштуу табу белгилүү бир диндик ишенимдерге негизделгендигин, башкача айтканда, адам менен анын тырмактарынын же чачтарынын ортосунда кандай байланыш болсо, нерсе менен анын атынын ортосунда да ошондой физикалык байланыш бар деген диний түшүнүк тилде көптөгөн табулардын жаралышына өбөлгө түзгөндүгүн белгилейт.

Тотемизм, анимизм өндүү диний ишенимдер, ырым-жырымдар жана башка жагдайлар кыргыз тилиндеги да табунун жаралышына себеп болгон.

Кыргыздар илгертеден эле адамдарды, малдарды кырып жиберүүчү ооруларды түз атоодон коркушуп, аларды тергешкендиги белгилүү. Буга азыркы кыргыз тилинен төмөндөгүдөй мисалдарды келтирсек болот: *чечек (оспа) – чоң жарыктык, баягы*

жарыктык, баягы [5, 859], *оспа-чыйкан, келте (тиф) – улуу тумоо* [8, 371]. Оорулардын атын айтпоо эски ишеним боюнча элдик адатка айланып, натыйжада, **чоң жарыктык, баягы жарыктык, баягы, улуу тумоо, сыздоок** мындан сырткары, *ракты – жаман жара, кызамыкты – кызыл* ж.б. деген сөздөр менен алмаштырып колдонулуп келишкен. Эгерде үйдө бирөө *кызамык* менен ооруп калса, үйдүн ичин кызыл буюмдарга толтуруп, кызыл кебездерди туш тарапка илип коюшкан. Бирок муну менен эл өзүн коркунучтуу оорулардан сактап калган деген ойдон алыспыз. Мындай ишенимдердин курмандыгы болуп, текши кырылууга учураган учурлар да болгондугу белгилүү.

Мындан сырткары, кыргызда келин кайын журтундагылардын аттарын атабаган адаттар бар. Кыргыздын турмушун чагылдырган тарыхый чыгармадагы мисалдар буга далил боло алат.

- *Жур, кичине бала, - деди ал, - куурай терип келебиз, жур, кагылайын...*

- *Бирок атам мени кичине балага нике кыям деди. Кичине бала Темирдин бир тууганы болсо, менин да бир тууганым болбойбу...*

- *Бя, мен жаныңда эле олтурам, Кундуздун атасы,- деди зайыбы... [2].*

Мындай көрүнүш, кайсы бир деңгээлде, жумшак угулуп, сый-урматтоону билдирип турганы менен, жаңы бүлөнүн өз оюн айта албай, басынып, өзүн алсыз, байкуш сезип, моралдык жабыркоого дуушар болгондугун эске алышыбыз керек. Мындай абалда өз өмүрүнө кол салган учурлар да көп болгон.

“*Бөрүнү сүйлөсөң, кулагы көрүнөт*” деген айтылыш да мына ушундай ишенимдерге негизделген деп ойлойбуз. Анткени кыргыздар бөрүнү өз атынан атабай “*карышып калсын*”, “*карышкыр*” деп каргап, “*өз атынан айтсаң, келип калат*” деген түшүнүктө болушкан. Мындай табулар кыргызда бир топ.

Ошентип, табу сөздөрүнүн тилде жашап турушу коомдун экономикалык, саясий жана маданий өнүгүш деңгээли менен тыгыз байланышта болуп, кайсы бир деңгээлде, коомдун алдыга өнүүсүнө кедергисин тийгизип турат. Табунун жаралыш себеби, көрүнүп тургандай, бардык элде сөзгө карата көз карашка байланыштуу болот. Ал ошол элдин улуттук өзгөчөлүгүнө ылайык көп түрдүү көрүнүш экендиги айтылып келген. Анын көп түрдүүлүгү ар бир элдин үрп-адатынын, салтынын, социалдык шарттарынын ар башкалыгы, өзгөчөлүгү менен түшүндүрүлөт.

Сырттан караганда табуга окшоп кеткен сөздөр, эвфемизмдер да ар элдин тилинде кездешет. Экөөндө тең кайсы бир сөздү тике айтууга тыюу салынып, анын ордуна башка бир сөздөр колдонулгандыгы менен окшоштугун айтууга болот. Бирок табу сөз диний ишенимге негизделсе, эвфемизм реалдуулукка негизделип, колдонуп жүргөн турмуш-тиричиликке таандык сөздөрдү жумшартып, башка сөздөр менен алмаштырып атагандыгын окумуштуулар белгилеп келишкен. Мисалы, боюнда бар аялдарга жана төрөткө байланыштуу *бооз* деген сөздү адамдарга карата колдонуу орой, уят учурайт, ошондуктан анын ордуна *боюнда бар, кош бойлуу, эки кабат, кош кат же кош кабат* жана башка, үй-бүлө турмушуна жана аял-затына байланыш *катын алды* деген сөздүн ордуна *үйлөндү, ак жоолуктуу болду, башы экөө болду, зайыптуу болду, бүлөлүү болду* деген сыяктуу эвфемизмдер аркылуу жумшартып айтылат.

Айрым бир түз айтууга мүмкүн болбогон түшүнүк, нерсе, кыймыл-аракеттерди кыргыздарда да ылайыксыз, кээде мүмкүн эмес деп эсептешкен. Ошондуктан андай сөздөрдү төмөндөгүдөй эвфемизмдер аркылуу гана өтмө мааниде айтышкан: *Жакындашуу, кыянаттык кылуу, төшөгүн тепсөө, ала жипти аттоо, көзүнө чөп салуу, намысын төгүү, кордоо, аягы суюк, зордуктоо* жана башка ушул сыяктуу сөздөр. Өлүмгө байланыштуу “*өлдү*” деген сөздү адамга карата тике айтууга өтө оор жана жагымсыз болгон. Ошондуктан бул сөз бир канча эвфемизмдер аркылуу айтылып келген. Мисалы, *көз жумду, дүйнө салды, дүйнөдөн кайтты, көзү өттү, учуп кетти,*

кайтмыш болду, адам болбой калды ж.б. Мындай эвфемизм сөздөр көркөм чыгармаларда да көп кездешет. Мисалы, жазуучу Төлөгөн Касымбековдун “Сынган кылыч” романынан да көптөгөн эвфемизм сөздөрдү учуратууга болот: *Курдашы-ы-ым!... Курдашымда-а-н айрылдым. Темир окко учкан күнү Ташкендин алдынды элек. Ошол күнү кол башчы киши колдуу болду*. Мындай мисалдар өтө көп. Көрүнүп тургандай, ушул сыяктуу эвфемизмдер сөз маанилеринин өнүгүшүнүн жана кеңейишинин, айрыкча, тилде синонимдик катарлардын өнүгүшүнүн негизги булактарынан болуу менен, тилдик башка каражаттар сыяктуу эле коомдук көрүнүш катары, элибиздин үрп-адаты, каада-салты, турмуш-тиричилиги, дүйнөгө болгон көз карашы менен тыгыз байланышта болуп, адамдардын жүрүш-турушундагы коомдук этикалык нормаларынан, сылык сүйлөө аракетинен кабар берип келген.

Табу жана эвфемизмдердин жакындыгы, айырмачылыгы боюнча көптөгөн ойлор айтылып келет. А.А.Реформатский лексикалык составдагы бул эки топ бири-бирине жакын деген көз карашын билдирсе, Р.А.Будагов экөөнү эки башка деп караган. Эвфемизмдер менен табунун ортосундагы мына ушундай көрүнүштөрдү иликтеп чыгып, профессор Б.Усубалиев: “Биз бүгүнкү күндөн туруп карасак, табу менен эвфемизмге бирдей гана аныктама берүү менен чектелген болоор элек, анткени көпчүлүк табу сөздөр өзүнүн алгачкы маңызын жоюп жиберген да, эвфемизмге айланып кеткен. Ошондуктан эвфемизмге так аныктама берүү үчүн, анын табу менен болгон байланышын жана өзгөчөлүгүн чечүү талап кылынат”, - деп жазып [4; 99], алардын ортосундагы айырмачылыкты ачып берген. Адатта, кайсы бир сөздү тике айтууга тыюу салынып, анын ордуна бөлөк сөздөрдү колдонуу жагы боюнча эвфемизмдер табу сөздөргө окшош жана алар дайыма жанаша айтылып келет. Бирок жаралыш себептеринде олуттуу айырмачылыктар да кездешет.

Бүгүнкү күндө көп сөздөр табуланбай бараткандыгын байкоого болот. Себеби табу сөздөр, жогоруда белгилегендей, диний ишенимдерге негизделип, мурда айрым түшүнүктөрдү өз аты менен атабай башка ат менен аташса, бүгүнкү күндө коомдун, адамдардын аң-сезиминин өнүгүшү менен түз эле аталган учурлар көп кездешет. Мисалы, *жаман оору, жаман жара, улуу тумоо, сыздоок, кызыл* деп айтпай эле түз эле *рак, чечек, чыйкан, кызамык, кызыл жүзүрүк* деп айтылып жүрөт. Мындай коркунучтуу оорулардын өз аты менен айтылганда “оорулуу айыкпай калат” деген түшүнүк, ишеним азыр жок. Медицинанын өнүгүшүн адамзат түшүнүүчүлүк менен колдонуп калган. Башка үйгө бүлө түшүп барган кыздын (ал жерде келин) ошол үй-бүлөнүн мүчөлөрүн сыйлагандыгынын белгиси катары аларды өз атынан атабоосу, улуу-кичүүгө “сиз” деп кайрылуусу да азайып, бүгүнкү күндө четтен тергөө, аша чапкан сыпайгерчилик да аларга мүнөздүү болбой бараткандыгы белгилүү. Бул туура көрүнүш деп эсептейбиз. Анткени динге ыксыз ишеним, ашыкча адаттарга берилүү коомдун ар тараптан өнүгүшүнө: илимдин ачылыштарын кабыл алууга, маданияттын өсүшүнө, илим, билим, техниканын өнүгүшүнө, а түгүл, экономиканын өсүшүнө да терс таасирин тийгизери түшүнүктүү.

Ал эми эвфемизм сөздөрү, тескерисинче, элдин маданиятынын өнүккөндүгүн, тилибиздин байлыгын, тазалыгын көрсөтө алгандыгын ынануу менен белгилегибиз келет. Бирок айрым учурларда, тике айтууга өтө оор жана жагымсыз сөздөр эвфемизмделбей айтылып калган учурлар кездешпей койбойт. Мисалы, кыргызда *тууду* деген сөз кулакка жагымсыз угулат, ошол себептен *тууду* деген сөздү жумшартып *төрөдү, көз жарды, бошонду* деген сөздөр менен алмаштырып айтып келсек, азыр түз эле *тууду, тууптур* деп колдонгон учурларды жок эмес. Буга чейин *көр* деген сөздү алмаштырып *сокур, көзү азиз* деп эвфемизм сөздөр менен айтып келсек, учурда *көзү көрбөй калыптыр, көр экен, көрбөсө, көзү көр болсун* деп, *үйлөндү, ак жоолуктуу болду, башы экөө болду* дегендин ордуна *көбүрөөк катын алды* деген

сөздү, көз жумду, дүйнөдөн кайтты, көзү өттү, учуп кетти, кайтыш болду дегендин ордуна өлдү, өлүп калыптыр, өлөйүн эле деп калыптыр деген айкаштардын кесе айтылгандыгын өкүнүү менен белгилегибиз келет. Сөздү сыйлаган кыргыз өздүгүн жоготуп баратабы, сөздүн баркын билбей калдыбы же маани бербей жатабы деген ой келбей койбойт.

Албетте, ушундай одоно, чөйрөгө ылайыксыз сөздөрдү жымсалдап же сылыгыраак айтуу ошол элдин ар тараптуу маданиятын билдирип, коомдун өнүккөндүгүнөн кабар берип тургандыгын айтып, дүйнөлөшүү алкагында тилибизге, ар бир айтылган сөзгө маани берүүбүз да өтө маанилүү экендигин баса белгилегибиз келет.

Адабияттар:

1. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили. - Бишкек: Кыргызстан, 1998. – 255 б.
2. Касымбеков Т. Сынган кылыч. - Бишкек, 1998. – 709 б.
3. Сапарбаев К. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. - Бишкек: “Кыргызстан-Сорос” фонду, 1997. – 325 б.
4. Усубалиев Б.Ш., Ахмет Гүнгөр. Ооруга байланыштуу тергөөлөр. Тил тагдыры – эл тагдыры. - Бишкек, 2003. - 60-75 бб.
5. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. - М.: Сов. энцикл., 1965. – 973 б.